

Остаци живописа у костурници Испоснице светог Саве у Кареји

ВЛАДИСЛАВ РИСТИЋ

... и наставши место пресветло и изванредно, украшено по подобју рајском сваким лепотама, у средини Карије, где живе свети чрнци по скитском начину у свакој тишини уједно по два или по три, и то купи од Светогораца, и сатвори себи сихастирију и у њој цркву светог Саве јерусалимског на пребивање двојици или тројици..¹

У врху карејске увале са погледом на Атос и Орфански залив, у близини данашњег Хиландарског конака, налази се комплекс Испоснице св. Саве, са црквом посвећеном св. Сави Јерусалимском.² Објекте архитектуре Испоснице, посебно цркву с костурницом, описао је и обрадио Жарко Татић, узевши за време оснивања овог „манастирића“ 1199. годину.³ Исти аутор помиње и делимично публикује живопис цркве из XVII века.⁴ Ослањајући се на расположиве историјске изворе, Радослав Грујић, уз до сада најисцрпније податке св историји Испоснице, правном статусу и начину живота, озбиљно разматра и време њеног оснивања. Критичком анализом дипломатичких извора, посебно Карејског типика из 1199. године, као и навода из Доментијановог и Теодосијевог житија св. Саве, закључује да Испосница датира с преласка XII у XIII век.⁵ Усвајајући податке Грујићевих истраживања, Владимир Петковић датира Испосницу у време око 1200. године.⁶

У новијој литератури, која се само у општим прегледима српске средњовековне уметности спорадично дотиче проблематике Испоснице, нешто више података пружа група аутора монографије Хиландара. За оснивање утврђују 1199. годину, односно годину Карејског типика,⁷ што би одговарало Доментијану, који подизање Испоснице ставља у време после обнављања Хиландара (1198/9), а непосредно пре Немањине смрти (13. фебруар 1199). Чини се, ипак, да Грујићеве закључке о датирању не треба одбацити, па стога за подизање Савине Испоснице са црквом Св. Саве Јерусалимског и костурницом треба усвојити 1199/1200. годину.

Подизање цркве са костурницом типа двоетажне црквоборнице за светогорске прилике није необично, јер се и данас на Атосу монаси сахрањују тамо где су живели. Костурница карејских испосника простире се испод цркве, истих је димензија и готово исте основе као и црква.⁸ Међуспратна конструкција између цркве и костурнице данас је дрвена. У костурницу се улази с источне стране, кроз низак, полуобличасто засведен гтролаз што се налази испод нише ђаконикона (сл. 1). У костурници, приступачан је простор испод олтара и наоса,

где су кости и лобање испосника, док је део испод припрате затрпан земљом и материјалом (сл. 2). Унутрашња дужина испод наоса и олтара износи 6,80 m, ширина 4,80 m, висина 2,20 m. Реч је о простору који је некада био осликан фрескама. Остаци живописа у костурници нису привукли пажњу истраживача, вероватно зато што су од некадашњег фрескоансамбла остали само незнатни фрагменти. Па ипак, такви какви су, ови остаци допуштају извесну анализу и доношење одговарајућих закључака.⁹

На јужној страници улаза налазе се два фрагмента — један, сасвим испране боје (8x6 cm), а испод њега део водоравне црвене бордуре оивичене белом линијом и траговима плаве позадине (27x8 cm).¹⁰ Горња ивица бордуре је на висини од 1 m у односу на садашњи ниво пода (сл. 3).

¹ Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона* (Живот Светога Саве), Београд 1938, 72.

² У изворима и литератури за Савину Испосницу среће се више назива: Сихастирија (Сихастерија), Исихастирија, Посница, Типикарница, Карејска ћелија.

³ Ж. Татић, *Сихастерија (Посница) Св. Саве у Кареји*, Гласник Скопског научног друштва (Одељење друштвених наука 3—4), књ. VII—VIII (Скопље 1929/30) 135 (1) — 140 (6).

⁴ Ж. Татић, *Трагом велике прошлости*, Београд 1929, 18, сл. 13, 14.

⁵ Р. Грујић, *Царица Јелена и ћелија Св. Саве у Кареји*, Гласник Скопског научног друштва (Одељење друштвених наука 8), књ. XIV (Скопље 1934/35) 43 (1) — 57 (15); о датирању Испоснице на стр. 45 (3) — 48 (6). Изворе за Карејску ћелију разматрао је и Милоје М. Васић у светлу тумачења појаве исихазма у српској цркви — уп. М. М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 172—174.

⁶ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 144, са старијом литературом.

⁷ Д. Богдановић, В. Ј. Бурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 40.

⁸ Основу, подужни и попречни пресек костурнице објавио је Ж. Татић, *Сихастерија...*, сл. 3—6.

⁹ Користим прилику да изразим неизмерну захвалност Хиландарцима оцу Митрофану и монаху Василију, који су ми омогућили несметан рад у костурници и пружили значајну помоћ. Захвалност дугујем и Мирољубу Буцеку, фотографу Наодног музеја у Крушевцу, који је у условима изузетно слабе видљивости начинио све снимке публиковане у овом раду.

¹⁰ Код навођења димензија прва бројка увек означава најдужи сачувани део фрескофрагмента, друга његову највећу очуваност по висини.

Сл. 1. Улаз у костурницу
Fig. 1. L'entrée de l'ossuaire

Сл. 2. Затрпан пролаз који води из простора испод наоса у део испод припрате цркве

Fig. 2. Le passage comblé qui menait de l'espace sous-jacent au naos vers celui qui est sous-jacent au narthex

Сл. 3. Улаз у костурницу са унутрашње стране
Fig. 3. L'entrée de l'ossuaire vue de l'intérieur

Сл. 4. Фрагмент драперије (јужни зид према источном улазу)

Fig. 4. Fragment de la draperie (mur méridional du côté de l'entrée orientale)

Сл. 5. Фрагмент живописа (јужни зид)
Fig. 5. Fragment de la décoration peinte
(mur méridional)

Сл. 6. Фрагмент живописа (јужни зид)
Fig. 6. Fragment de la décoration peinte
(mur méridional)

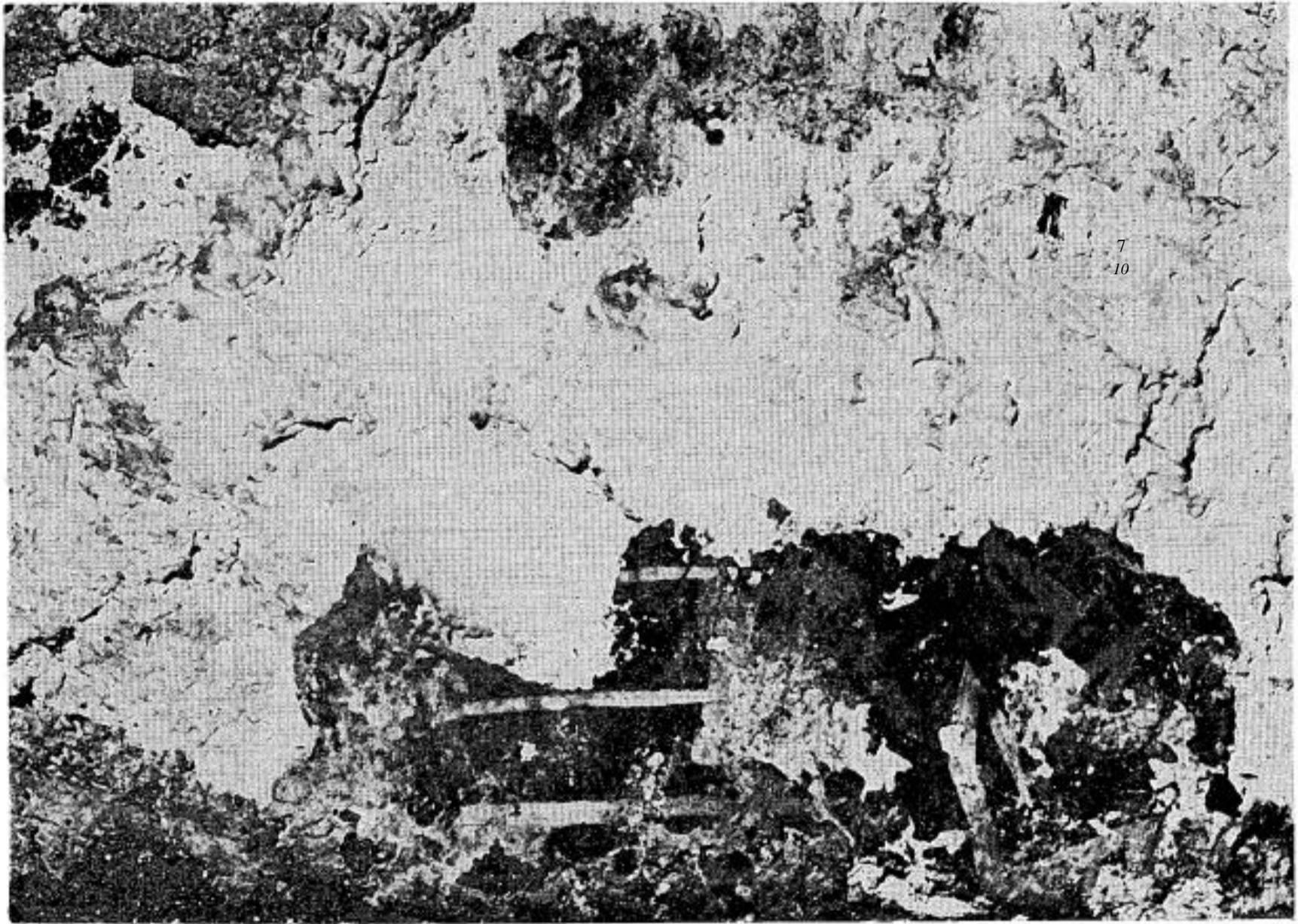
На јужном зиду, према источном улазу, сачуван је део драперије (19x12 cm), сликан окером и нијансама ружичасте боје са белим линеарним акцентима светла (сл. 4). Западну страну југоисточног пиластра покрива доста оштећен фрагмент са делимично очуваним тоновима окера, мрке и сиволаве боје (23x11 cm). Јужни зид, идући од југоисточног ка југозападном пиластру, садржи више мањих фрагмената: један са окером и плавоцрном (12x6 cm), други са траговима окера, плавосиве, плавоцрне и ружичасте (12x6 cm) (сл. 5), затим, мали фрагмент (6x4 cm) с наизменичним смењивањем боја по вертикали — црвено-бело-плаво-бело (сл. 6).

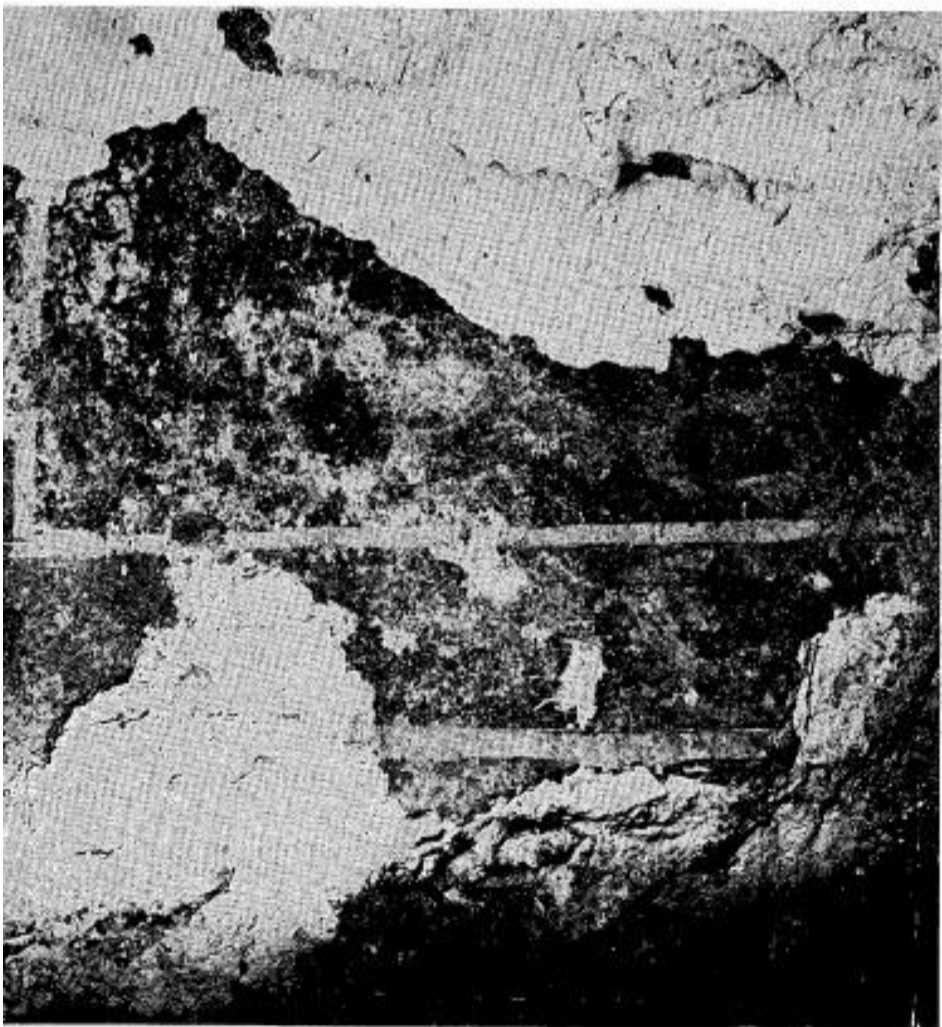
На западном зиду, северно од затрпаног пролаза који води у простор костурнице, испод припрате, нешто је већи комад фрескомалтера (35x20 cm) с остацима црвене, плаве, окера и белим линеарним акцентима (сл. 7), док је на јужној страни северозападног пиластра сачуван фрагмент (30x15 cm) плаве позадине између две усправне црвене бордуре с белим ивичним линијама на унутрашњим странама (сл. 8). На источној страни северозападног пиластра стоји део нимба светитеља између усправних ивичних бордура (30x14 cm), који је, судећи по положају кружнице, био насликан сасвим необично — с главом надоле (сл. 9)! Колико нам је познато, у иконографији не постоје слични примери, осим у композицијама мучења неких светитеља. Чак и под претпоставком да је реч о светитељу-мученику, овакав положај сликања појединачне фигуре остаје, за сада, без правог објашњења.

На северном зиду су остаци више делова непознате композиције са траговима плаве позадине и деловима црвено бојених детаља (око 2x1 m). Доњи део композиције завршава црвена бордура са белим ивичним линијама (сл. 10). Висина бордуре од нивоа пода до горње беле линије износи 1 m — као и висина бордуре фрагмента на јужној страници улаза. Непосредно на ову композицију надовезује се следећа (према истоку), о чему сведоче остаци угаоне црвене бордуре са делом плаве позадине (28x20 cm). При томе, усправни део бордуре раздваја две композиције (сл. 11).

На источном зиду, према северу, иза попречне носеће греде, налази се велики комад фрескомалтера с незнатним траговима боје. То је сигуран знак да првобитна међуспратна конструкција између костурнице и цркве није била дрвена, јер се осликавање технички није могло обавити иза масивне греде. Зато су оправдане сумње које је изнео Ж. Татић претпостављајући да је део костурнице испод наоса и олтара био премошћен сводом. Угаони пиластри у костурници вероватно су накнадно назидани (можда у XVII веку, кад је обновљен живопис у цркви) ради постављања дрвене сводне конструкције, па стога Ж. Татић и није

7
10

8,9
11

Сл. 7. Фрагмент живописа (западни зид према северу)

Сл. 8. Фрагмент живописа (јужна страна северозападног пиластра)

Сл. 9. Фрагмент нимба (источна страна северозападног пиластра)

Сл. 10. Фрагмент живописа (северни зид)

Сл. 11. Фрагмент живописа (северни зид)

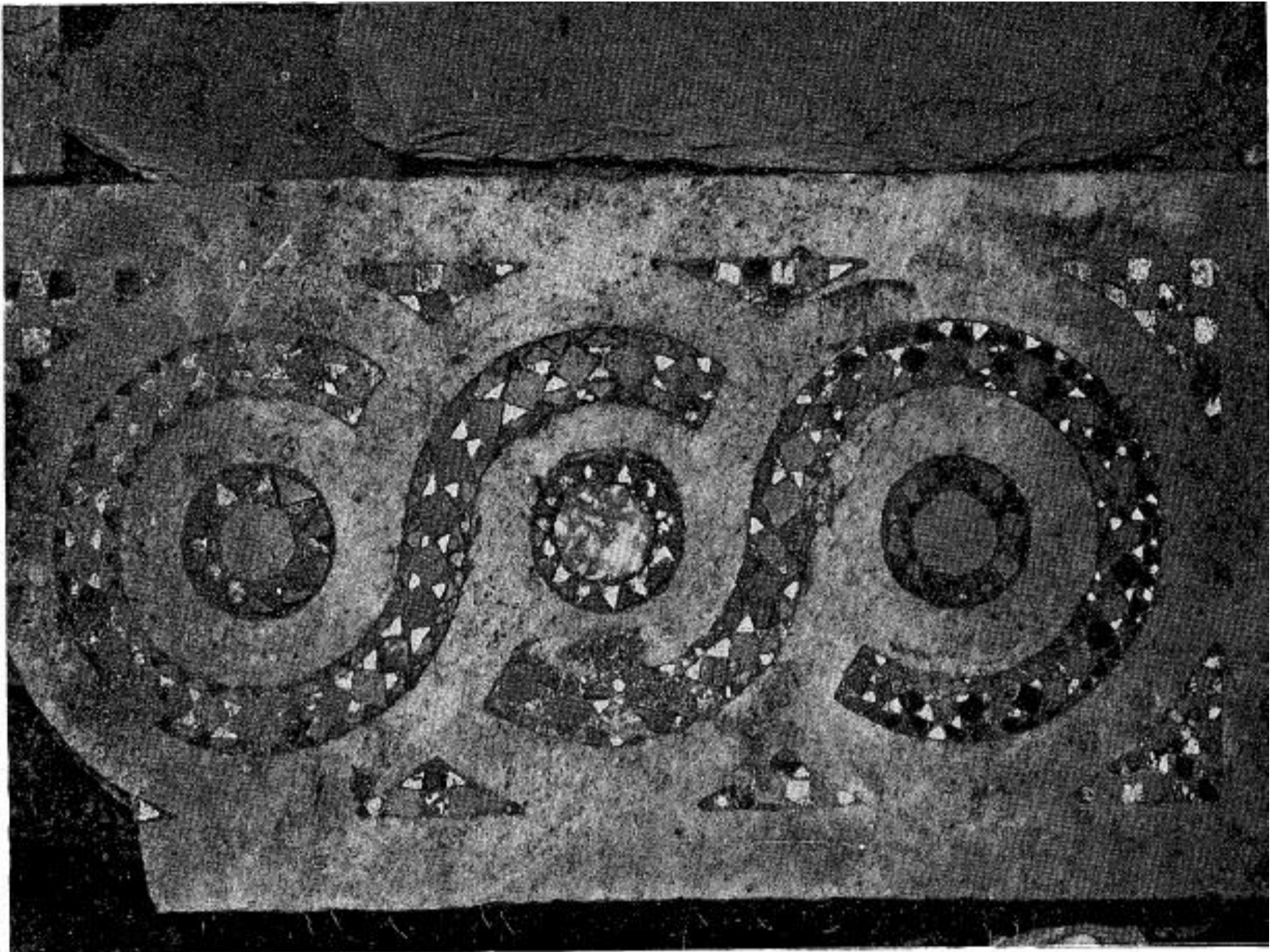
Fig. 7. Fragment de la décoration peinte (mur occidental du côté du nord)

Fig. 8. Fragment de la décoration peinte (côté méridional du pilastre nord-ouest)

Fig. 9. Fragment de la décoration peinte (côté oriental du pilastre nord-ouest)

Fig. 10. Fragment de la décoration peinte (mur septentrional)

Fig. 11. Fragment de la décoration peinte (mur septentrional)

Сл. 12. Мермерна плоча у мозаику са унутрашњег степеника у костурници

Fig. 12. Plaque de marbre en mosaïque, encastrée dans une marche à l'intérieur de l'ossuaire

могао видети „трагове од рамена лукова“, нити на зидовима „трагове од рамена сводова“.¹¹

Најзначајнији фрагмент за разматрање проблематике сликарства костурнице сачуван је сасвим при дну источног зида, свега 15 cm од нивоа пода. То је остатак горњег дела окерног нимба на плавој позадини, постављен под сликану црвену аркаду (45x15 cm). С обзиром да је реч о сликарству најниже зоне и на чињеницу да се описани комад налази непосредно при садашњем нивоу пода, а представља завршни, горњи део једне стојеће фигуре, могуће је закључити да је под костурнице првобитно био знатно нижи, можда чак и за читав метар! Ваљаност оваквог закључка потврдила би археолошка ископавања, међутим, она су у светогорским приликама практично неостварљива. Најзад, мањи фрагмент (18 X10 cm), вероватно део драперије, присутан је на источном зиду уза саму северну ивицу улаза (сл. 3). Поред описаних остатака живописа, на свим зидним површинама присутни су већи или мањи делови фреско-малтера с тешко видљивим траговима боје.

На основу сачуваних делова водоравне бордуре са композиције на северном зиду, као и оне са јужне стране улаза, које се налазе ка истој висини према садашњем нивоу пода, могуће је наслутити првобитни број зона фресака у костурници. Фрагмент са остатком нимба и сликаном аркадом на источном зиду, који је, сасвим извесно, припадао најнижој зони, морао је имати граничну бордуру са следећом зоном непосредно над сликаним луком. У том случају, размак између замишљене бордуре изнад најниже зоне и очуваних делова водоравних бордура износио би око 70 cm, што би била висина једне зоне. Под претпоставком да се ова висина једнако примени на следеће, више зоне, у односу на садашњу висину костурнице (2,20 m) могле би се добити још две зоне, па се са доста опрезности може размишљати да је осликавање било изведено у четири зоне, с тим што је већи део најнижег појаса фресака са соклом „заробљен“ испод нивоа пода.¹²

О програму и иконографији фресака костурнице на основу сачуваних остатака није мо-

гуће ништа поуздано рећи. Не може се разазнати ниједна композиција, не постоје делови очуваних ликова нити натписа. Како је у питању специфичан простор, чија је основна намена похрањивање костију монахаиспосника с вером у њихово васкрсење, свакако да је и програм живописа био подређен таквој идеји. По свој прилици, поред појединачних фигура светитеља-монаха, морала је бити заступљена сцена *Деусиса* са епизодама из *Страшног суда*, могуће и *Визија пророка Језекиља* (Језекиљ 37, 1—10), карактеристична за осликавање оваквих простора, попут оне у временски блиској Бачковској костурници.¹³

На основу посматрања разних фрагмената с очуваним слојем боје, распоређеним по свим зидовима костурнице, где свуда превлађује сликање на тамноплавој позадини с примесама окера, црвене, више тонова ружичасте, плавосиве и понегде видљивих белих линеарних акцената, стиче се утисак о јединственом колористичком третману готово уништеног фрескоансамбла, уз вероватноћу да је овакав, релативно мали простор, могао бити поверен за живописање само једном зографу. Међутим, више могућности за поузданија размишљања о стилу и времену настанка овог сликарства пружа фрагмент из најниже зоне на источном зиду. Очигледно да је светитељ, од кога је остао само горњи део нимба, био смештен под сликану аркаду. Начело постављања светитеља под праве или сликарством опонашане лукове, типично је за манир сликања комнинске епохе током друге половине XII и поч. XIII в. Таква особеност сликарства овог доба у Византији и земљама под њеним културним утицајем која се огледа на многим оновременим споменицима, попут Нереза¹⁴, Ђурђевић ступова¹⁵, Бачкова¹⁶, Св. Георгија у Старој Ладози¹⁷ и др., није мимоишла ни сликара карејске костурнице — што би ишло у прилог закључку да је овај живопис изведен управо по наруџбини монаха Саве.¹⁸ На то указују и неки технички детаљи. Сви сачувани фрагменти припадају првом и једином слоју фресака костурнице; ниједан не садржи трагове другог малтерног слоја нити накнадних пресликавања. Чини се да је у Савино време, поред осликавања, првобитни под костурнице са силазним степеништем био по светогорској традицији обложен декоративним мозаиком, изведеним уметањем разнобојних мермерних коцкица у светлу мермерну основу, на шта указује једини *in situ* сачувани комад степенишне мозаичке плоче (сл. 3 и 14).

Настанак живописа костурнице може се ставити у временски оквир од оснивања Испосни-

це до Савиног одласка из Свете Горе у Студеницу. То би значило да *terminus post quem* за извођење живописа може бити одређен, према датирању које смо усвојили за оснивање Испоснице, 1200. годином, док би *terminus ante quem* био означен догађајем Савиног преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу 1206. године.¹⁹ Пошто је било могуће утврдити комнински сликарски манир у живопису костурнице, изгледа ближе истини да је њено осликавање и украшавање подним мозаиком изведено непосредно по оснивању Испоснице — у првим годинама XIII века.

Нисмо, на жалост, у могућности да судимо о вредностима сликарства костурнице, али је несумњиво да се оно уклапало у водеће токове византијске уметности и да је за ктитора, укључујући и специфичност намене простора у коме је створено, морало имати посебну важност. Сазнања о постојању овог живописа, месту и времену његовог настанка имају културно-историјски значај и још једном потврђују изузетну улогу св. Саве у стварању културне баштине његовог народа.

¹¹ Ж. Татић, *Сихастерија...*, 137 (3).

¹² Уколико се претпостави да је друга зона, висине око 70 cm, била предвиђена за сликање допојасних фигура, самим тим и краћа од осталих, није искључено да је сликарство костурнице било изведено у свега три водоравна појаса.

¹³ Уп. Е. Бакалова, *Бачковската костница*, Софил 1977, 45—48, сл. 9 и 139.

¹⁴ П. Миљковић-Пепек, *Нерези*, Београд 1966, сл. 2.

¹⁵ С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, Таб. 2.

¹⁶ Е. Бакалова, *Бачковската костница*, сл. 31, 61, 64.

¹⁷ А. Grabar, *Srednjovekovna umetnost istočne Evrope*, Novi Sad 1969, 146.

¹⁸ Стилске ретардације комнинског сликарства, укључујући и манир постављања фигура под сликане лукове, јављају се на живопису неких цркава из XIII века, насталом после ослобођења Цариграда 1261. године — уп. В. Ристић, *Црква светог Димитрија у Прилепу*, Синтеза 3—4, Нова серија, Крушевац 1979, 211—217. Међутим, тешко је веровати, када се има у виду место настанка Савине Испоснице и време њеног оснивања, да фрагмент нимба под сликаним луком припада ретардацији комнинског манира.

¹⁹ Р. Новаковић, *О години преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу*, Хиландарски зборник 1 (Београд 1966) 91—116; Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, Хиландарски зборник 2 (Београд 1971) 31—56 — оба аутора, са разматрањем старије литературе о утврђивању године преноса, закључују да се овај догађај одиграо најкасније 1206. године.

Les vestiges des fresques dans l'ossuaire de
l'Ermitage de saint Sava à Karyès

VLADISLAV RISTIĆ

En haut de la baie de Karyès d'où s'ouvre la vue sur l'Athos et le golphe d'Orphanos, se trouve, à proximité de l'actuel bâtiment d'hébergement de Chilandar, l'enceinte de l'Ermitage de saint Sava et de l'église dédiée à saint Sabas de Jérusalem. La fondation de l'Ermitage se situe en 1199/1200.

Audessous de l'église SaintSabas de Jérusalem se trouve un ossuaire dont les murs étaient décorés de fresques. Il n'en subsistent aujourd'hui que des fragments insignifiants qui permettent, toutefois, d'en faire une analyse et de tirer des conclusions correspondantes.

Quoique, sur la base des vestiges subsistants, il ne soit possible de dire rien de précis sur

le programme et l'iconographie des fresques qui décoraient l'ossuaire, on peut, tout de même, grâce à certains détails, établir l'influence de la manière propre à la peinture comnénienne, ce qui corrobore la conclusion que ces fresques furent exécutées sur l'ordre du moine Sava, dans les premières années du XIIIe siècle.

Les connaissances sur l'existence de la décoration peinte de l'Ermitage, sur le lieu et le moment où elle fut exécutée, revêtent une importance culturelle et historique et confirment une fois de plus le rôle exceptionnel joué par saint Sava dans la constitution du patrimoine culturel de son peuple.